

V. MOLNÁR LÁSZLÓ:
MAGYAR–OROSZ KULTURÁLIS KAPCSOLATOK A XVIII.
SZÁZADBAN

Kutatási helyzetkép és problémafelvetések 2004-ben

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

Bár az elmúlt százötven évben számos kiváló színvonalú tanulmány született a fenti problematikáról, alapvetően mégsem lehetünk elégedettek az eddigi kutatások összteljesítményével. Viszonylag jól ismert, hogy a témára vonatkozó másfél évszázados történettudományi kutatások mérlege lehetne még kedvezőbb is mivel a publikációk száma, minősége és szakmai megbízhatósága nem ritkán elmarad a tudományos közélet igényeitől.¹ A magunk részéről hangsúlyozni kívánjuk, hogy a magyar történészek közül Thallóczy Lajos,² Márki Sándor,³ Hodinka Antal,⁴ Tardy Lajos,⁵ Váradi-Sternberg János,⁶ Niederhauser Emil⁷ valóban értékes, szakmailag igényes tanulmányokat közöltek a XVIII. századi magyar–orosz kulturális érintkezések egyes kérdéseiről. Ugyanez mondható el V. M. Isztrin,⁸ N. I. Petrov,⁹ A. P. Barszukov,¹⁰ N. I. Sztjelleckij,¹¹ P. P. Mitrofanov¹² és az orosz polgári történettudomány más képviselőiről, valamint a moszkvai Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet kutatóiról, köztük Tofik Iszlamov¹³ és Olga Havanova¹⁴ munkásságáról. Az eddig elért számos kutatási eredmény ellenére – amely több történésznemzedék közös produktuma – kissé szomorúan kell megállapítanunk, hogy a címben jelzett problematikáról ez ideig még nem látott napvilágot összefoglaló szintézis. Ezen a hiányosságon kívánt enyhíteni a tanulmány írója 1994-ben, a Joskar-Olai Állami Egyetem támogatásával megjelent kapcsolattörténeti (kontaktológiai) munkája¹⁵ és a Magyar Tudománytörténeti Intézetben 2000 elején kiadott könyve, „Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815)” címmel.

Dolgozatunk bevezetőjében hangsúlyozni szeretnénk, hogy a továbbiakban nem kívánjuk górcső alá venni a XVIII. századi magyar–orosz érintkezések teljes spektrumát, köztük a politikai, gazdasági, kereskedelmi,¹⁶ katonai¹⁷ kapcsolatok szerteágazó területeit, mivel ezek messze meghaladnák írásunk terjedelmi korlátait és tematikailag egyébként is jól elkülönülnek a kulturális kontaktológia problémáitól.¹⁸ A magunk részéről azokra az „archimédeszi pontokra” hívjuk fel a figyelmet, amelyekre a kölcsönös érintkezések rendszere épült és jó fogódzó pontokat jelentenek a sokszínű, árnyalt és egymás megismerésére irányuló relációk megértéséhez.

A magyar és az orosz kutatók egyetértenek abban, hogy a XVIII. század (1815-ig, a Szent Szövetség rendszerének létrejöttéig) a két ország közötti kontaktusok jelentős élénkülését hozta. A kapcsolatok számának növekedése, intenzitása bizonyíthatóan összefüggésben állt és jól korrelált az európai felvilágosult abszolutizmusok „nyitottabb” kormányzati politikájával, a nemzetközi kapcsolatok új trendjeivel. A fenti időszakban ugyanis a Habsburg Birodalom „elidegeníthetetlen” részét képező Magyar Királyság és az európai nagyhatalommá vált

Oroszország viszonyát ugyanis nem terhelték nemzetközi konfrontációk. Váradi-Sternberg János kutatásai jól bizonyították, hogy a Rákóczi-szabadságharc (bukása ellenére is) miként adott lökést, messze ható impulzusokat az egymás közti érintkezések legkülönbözőbb területein.¹⁹ Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a felemelkedő, európai nagyhatalommá váló Oroszországnak égető szüksége volt katonai, polgári szakemberekre, orvosokra, magasan kvalifikált pedagógusokra, tudósokra. Ezzel magyarázható, hogy a vallási türelmet tanúsító cári birodalom szívesen fogadta állami szolgálatba a magyar („hungarus”) származású, itthon gyakorta üldözött protestáns értelmiségieket és a délvidéki szerb áttelepülőket. Ez utóbbiak esetében nemcsak a szakmai karrier, az anyagi megbecsülés szerepelt vonzerőként, hanem a felekezeti azonosságtudat és a „nagy szláv testvér” iránti szimpátia is.²⁰

Az eddigi kapcsolattörténeti kutatások meggyőzően bizonyították, hogy a XVIII. századi kulturális relációk területén a magyar–orosz orvosi kontaktusok voltak a leghatékonyabbak. V. M. Richter,²¹ Ja. Csisztovics,²² Schultheisz Emil,²³ Tardy Lajos,²⁴ Szilvay Konstantin²⁵ és e tanulmány írójának²⁶ munkáiból ma már rekonstruálni tudjuk azon orvosok tevékenységét, akik Oroszországot második hazájuknak tekintve kimagasló szakmai karriert értek el. A magyar művelődéstörténet végre büszke lehetne európai színvonalú teljesítményeikre és megérdemelnék, hogy nevük bekerüljön a kultúrtörténeti szintézisekbe. Nem kell szégyenkeznünk amiatt, hogy az itthon üldözött, német és holland egyetemeken tanult, protestáns felekezetű Gyöngyössi Pál, aki 1753-ban lépett cári szolgálatba, 1763-tól II. Katalin udvari orvosaként dolgozott.²⁷ A legnagyobb elismeréssel szólhatunk az államtanácsosi rangra emelt Peken Keresztély (az Orvosi Kollégium titkára, az első orosz gyógyszerkönyv összeállítója)²⁸ és fia, Peken Mátyás (a Göttingenben tanult neves pétervári sebészprofesszor, több tudományos mű szerzője)²⁹ munkásságáról is. Jelentős szakmai karriert mondhatott magáénak az 1738-ban Sárospatakon született, 1762-től a moszkvai orvosiskolában tanult Keresztúri Ferenc, a Moszkvai Egyetem orvosi fakultásának dékánja, a neurofiziológiai kutatások egyik úttörője, több külföldi akadémia tiszteletbeli tagja.³⁰ Legalább ilyen jelentős szakmai teljesítményt ért el az 1770-ben, a kárpátaljai Palágyon született Orlay János (az Orvosi Kollégium titkára, I. Sándor cár háziorvosa, 1816-tól államtanácsos, J. W. Goethe barátja, N. V. Gogol nevelője a nyezsini gimnáziumban, az odesszai liceum igazgatója), aki polihisztorként (a medicina, a botanika, a régészet, a pedagógia és az őshazakutatás terén elért eredményeiért) méltó az utókor figyelmére.³¹ E korszak kiváló orvosai között említhetjük Koritáry Györgyöt is, a harkovi egyeteme magyar származású, 38 éves korában elhunyt szemészprofesszorát és dékánját.³² Megítélésünk szerint 1815-ig mintegy 15–20 magyar orvos dolgozott Oroszországban, akik közül még Dobsa Ferenc, Polyánkai Ignác, Cserszki Antal, Nyilasi Ferenc, Baranyai László és Österreicher Lipót neve érdemel figyelmet.³³ (Itt jegyezzük meg, hogy már Borisz Godunov egyik udvari orvosa, Rietlinger Kristóf is Magyarországról került Moszkvába!³⁴)

A magyar („hungarus”) származású pedagógusok oroszországi karrierje kapcsán ugyancsak szomorúan állapíthatjuk meg, hogy a hazai neveléstörténeti munkák még említést sem tesznek tevékenységükről. Pedig a XVIII. század elejétől jó néhányan közülük az orosz oktatásügy élvonalában dolgoztak és a korszak színvonalát messze meghaladó szakmai, etikai, didaktikai és metodikai elveket képviseltek. Ismeretes, hogy a Karácsván született, nyugat-európai egyetemeken tanult Zékány Jánost 1698-ban maga I. Péter (1689–1725) hívta meg Oroszországba, ahol előbb a Nariskin hercegek, majd a későbbi II. Péter (1727–1730) nevelője lett. Az orosz uralkodó annyira megbízott benne, hogy a cári javak felügyelőjévé is kinevezte, ám emiatt összetűzésbe került a mindenható kegyencsel, A. D. Mensikov herceggel.³⁵

A Magyar Királyság területéről Oroszországba áttelepült pedagógusok közül kétségtelenül a legnagyobb karriert az 1741-ben született F. I. Jankoviæ érte el, aki Karlovácon, Pozsonyban és Bécsben tanult. A temesvári tankerület főigazgatójaként jelentős szerepe volt

az úgynevezett normamódszer és a J. I. Felbiger által kidolgozott korszerű pedagógiai elvek meghonosításában. 1782-ben II. Katalin felkérésére utazott Oroszországba, ahol az ő nevéhez fűződik 1783-ban az első tanítóképző szeminárium létrehozása és az 1786-os Iskolai Szabályzat (Skolnij usztav) kidolgozása. Az „orosz népiskola atyjaként” emlegetett Jankoviæ pályafutása során mintegy 30 tankönyvet, számos tanári segédanyagot, pedagógiai útmutatót írt, amelyek évtizedekig használatban voltak.³⁶ Kár, hogy a hazai neveléstörténeti szintézisek, egyetemi jegyzetek erről nem tudnak!

Tanárként és jogásként is egyaránt figyelmet érdemel a kárpátaljai születésű, Sátorlajaujhelyen, Kassán és Bécsben tanult Balugyánszky Mihály (1769–1847) tevékenysége, aki 1803-ban – Orlay János meghívására – került a nagyváradi jogakadémiai professzoraként Oroszországba. Balugyánszky éveken át a későbbi I. Miklós cár jogi nevelőjeként dolgozott, majd az 1819-ben alapított pétervári egyetem első rektorává nevezték ki. I. Miklós uralkodása alatt igazságügyi államtitkár és a 15 kötetes orosz törvénytár szerkesztője lett.³⁷ Balugyánszkyval egy időben érkezett Oroszországba Lódy Péter (a lengyeli egyetem korábbi professzora és Martinovics Ignác ottani tanártársa), aki Péterváron az egyetem bölcsészeti (filozófiai) karának lett a dékánja.³⁸

Érdekességgéppen jegyezzük meg, hogy az I. Sándor által alapított új egyetemeken is több, Magyarországról áttelepült tudós dolgozott. Köztük említhető a Göttingenben tanult, az első szerb nyelvű fizikatankönyv szerzőjeként ismert Sztojckoviæ Athanáz, a harkovi egyetem későbbi rektora.³⁹ Az ő ottani kollegájaként ismert, a római jogot és büntetőjogot tanító Pavlovics Konstantin, valamint Dudrovics András, a filozófia és a logika professzora.⁴⁰ (Itt jegyezzük meg, hogy a Magyarországról áttelepült tudóstanárok nemcsak az egyetemeken, hanem a jó nevű gimnáziumokban is oktattak, mint például Kukolnyik László, a nyezsini gimnázium igazgatója).

A korabeli kontaktológiai kutatások egyik „fehér foltját” az 1725-ben alapított Pétervári Tudományos Akadémia és hazai tudósaink kapcsolatai jelentik. Ezen a területen még újabb levéltári és kéziratári kutatásoknak kell tisztázni Bél Mátyás,⁴¹ Hell Miksa,⁴² Segner János András,⁴³ Born Ignác,⁴⁴ Kalmár György,⁴⁵ Torkos József,⁴⁶ Hannulik János,⁴⁷ Martinovics Ignác,⁴⁸ Fessler Ignác Aurél⁴⁹ és mások oroszországi kapcsolatait. Érdemes lenne tanulmányozni a Pétervári Tudományos Akadémia pályázataira benyújtott munkákat, mivel köztük bizonyára több magyar szerző értekezését is megtalálhatnánk. (Itt említjük meg, hogy 1783-ban a brassói születésű Hedwig János „A mohák szaporodásáról” című német nyelvű művével nyerte el az akadémiai díjat!⁵⁰) Célszerű lenne vizsgálni azt is, hogy az 1765-ben létrehozott pétervári Szabad Gazdasági Társaság (Volnoje ekonomicszeszkoje obszsesztvo) pályázataira kik nyújtottak be tanulmányokat Magyarországról és szerzőik milyen eredményt értek el. Ugyanígy hosszú ideje adósak vagyunk Tessedik Sámuel⁵¹ és Andrej Szamborszkij⁵² (két lelkész és polihisztor) szakmai kapcsolatainak feltárásával.

A fentiekhez hasonlóan nagy lemaradásban vagyunk a korabeli magyar szerzők Oroszországra vonatkozó útfeljegyzéseinek, naplójának és memoárjainak feldolgozásával is. Érdemes lenne vizsgálni, hogy báró Tóth Ferenc,⁵³ gróf Benyovszky Móric,⁵⁴ Kalatay Ferenc,⁵⁵ Esterházy László Bálint⁵⁶ és mások írásai hogyan jellemezték a XVIII. századi Oroszországot, és ezek mennyiben különböznek a kortárs nyugat-európai utazók megállapításaitól.

Lényegesen jobb helyzetben vagyunk a XVIII. századi és XIX. század eleji (a Napóleon elleni háborúk időszakában ugrásszerűen megszorodó) orosz utazók, főként katonatisztek és diplomaták Magyarországra vonatkozó útfeljegyzéseit illetően. Ma már jól ismerjük V. G. Barszkij, A. I. Turgenyev, F. N. Glinka, V. B. Bronyevszkij, A. M. Danyilevszkij és mások hazánkra vonatkozó feljegyzéseit,⁵⁷ amelyek értékes dokumentumai a korabeli Magyarország társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális viszonyainak. Fontosak ezek a feljegyzések nemzeti identitástudatunk szempontjából is, mivel olyan szokásokra, mentalitásbeli

sajátosságokra és nemzetkarakterológiai vonásokra is felhívják a figyelmet, amelyek nem mindig hízelgők ránk nézve.

A kapcsolattörténeti kutatásoknak köszönhetően viszonylag jól ismerjük azon orosz diákok (köztük I. J. Falkovszkij, A. Pekalickij, A. P. Sztavinszkij és mások) életútját, akik hosszabb-rövidebb ideig magyarországi közép- és felsőfokú tanintézményekben tanultak. Szorosan összefügg ezzel a problematikával az is, hogy az adott időszakban milyen orosz nyelvű vallási és tudományos művek, tankönyvek jutottak el Magyarországra, elsősorban a délvidéki szerbekhez, akik egyre erősödő szimpátiával tekintettek a keleti szláv testvérré.⁵⁸

A kontaktológiai kutatások eddigi eredményeit vizsgálva nem titkolt hiányérzetünk támad, ha a kulturális érintkezések kölcsönös sajtóvisszhangját keressük. Nem rendelkezünk ugyanis olyan tanulmányokkal, amelyek azt elemeznék, milyen recepciójuk volt a XVIII. századi magyar kultúra és tudomány teljesítményeinek az orosz folyóiratok és napilapok hasábjain. Magyar részről viszont Tardy Lajos,⁵⁹ Bor Kálmán⁶⁰ és e tanulmány szerzője⁶¹ már kísérletet tettek arra, hogy bemutassák az 1780–1815 közötti orosz kultúra magyarországi sajtóvisszhangját, azokat a szerkesztőket és publicistákat (köztük Pataki Miklóst, Molnár Jánost, Péczeli Józsefet, Sándor Istvánt), akik népszerűsítő írásaikkal, recenzióikkal jelentősen hozzájárultak a „másik fél” kiemelkedő teljesítményeinek magyarországi megismertetéséhez. A fent említett tanulmányokból, ha mozaikszerűen is, kirajzolódik az a kép, hogy mit tudhatott a korszak olvasója az orosz szellemi életről, a Pétervári Tudományos Akadémiáról, az ott tevékenykedő tudósokról, az 1755-ben létrehozott Moszkvai Egyetemről, a XIX. század elején alapított felsőfokú tanintézményekről, a II. Katalin és I. Sándor nevéhez fűződő reformokról, az orosz irodalom, képzőművészet, zene és színházi élet főbb teljesítményeiről. Ezek a kontaktológiai adatok meggyőzően bizonyítják, hogy bár nem beszélhetünk a XVIII. századi magyar–orosz kulturális relációk rendszeres voltáról, nemzetközi megállapodások formájában történt hivatalos együttműködésről, mégis tagadhatatlan, hogy addig soha nem tapasztalt módon nyilvánult meg az egymás iránti érdeklődés.

A rendelkezésre álló történeti forrásokból világosan kitűnik azonban, hogy a magyar és az orosz közvélemény egyaránt keveset tudott egymásról, és a másik felet érintő híradások – az információáramlás lassúsága miatt – csak viszonylag nagy késéssel jutottak el a másik néphez. Meglehetősen csekély lehetett (mindössze néhány tucatra becsülhető), mindkét országban azok száma, akik igazán jól értesültek voltak a szomszédos állam tudományos és művészeti produktumairól, a kulturális élet időszerű kérdéseiről. Joggal feltételezhető ugyanakkor, hogy a politizáló és újságolvasó nemesség, valamint a kialakuló polgárság felsőbb rétege lényegesen többet tudhatott a határokon túl zajló eseményekről, mint a többnyire lokális problémákkal foglalkozó paraszti tömegek. Ugyanakkor arra is szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a XVIII. századi kulturális érintkezések a két ország között bizonyára még hatékonyabbak és intenzívebbek lehettek volna, ha a magyar közvéleményre nem hatott volna bénítóan a „Dávid és Góliát” szindróma, az „északi kolosszustól” való fenyegetettség érzete. A politizáló nemesség ugyanis – Lengyelország három felosztását követően – némi aggodalommal figyelte az „orosz medve birodalmáról” érkező híreket, tudósításokat, amelyek egy esetleges katonai expanzió vízióját keltették.⁶²

A korabeli kulturális kapcsolatok – 200 év távlatából is – örök tanulsággal szolgálnak, hiszen azt sugallják, hogy a szomszédos népek mindig megértéssel, kellő tapintattal és a kölcsönös közeledés szándékával kell, hogy legyenek a másik ország polgárai iránt. Ebben pedig kulcsszerepet a kulturális „hídverők” játszanak, akik örökbecsű alkotásaikkal teremtik meg azokat az archimédeszi pontokat, amelyekre a tudományos és művészeti kapcsolatok rendszere ráépülhet. Ezek kutatásakor azonban sohasem célszerű azt vizsgálni, hogy melyik fél adott többet a másiknak, mivel a XVIII. századi magyar–orosz kulturális kontaktusok pregnáns módon éppen arról vallanak, hogy egy „kis nép” is képes jelentős teljesítmények létrehozására és a másik kultúrkörbe tartozó produktumok közvetítésére. Nem az a feladatunk

tehát, hogy egymás múltbeli teljesítményeit „mérciskéljük”, hanem sokkal inkább az, hogy a feledés homályába merült, ma már csak a szakemberek szűk körében ismert kultúrtörténeti adalékokat feltárjuk és feldolgozzuk kapcsolattörténeti szintéziseink hasábjain.

¹ Erre vonatkozóan lásd: Magyarország és Kelet-Európa. A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel. Szerk.: Gál István. Bp., 1947; Agárdi Ferenc: Magyarok a cári Oroszországban. Bp., 1955; Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács Endre. Bp., 1956.

² Thallóczy Lajos: Oroszország és hazánk. Bp., 1884; uő.: Tudákos levelek. Bp., 1914.

³ Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. = Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII. Bp., 1913; uő.: Magyarok orosz állami hivatalban. = Aradi Hírlap, 1884. május 15. (113. sz.); uő.: Orosz–magyar kereskedelem. = Aradi Közlöny, 1887. január 3.

⁴ Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére. Szerk.: Udvari István. Nyíregyháza, 1993; Hodinka Antal: A munkácsi görög katolikus püspökség története. Bp., 1910; Hodinka Antal Emlékkönyv. Szerk.: Udvari István. Nyíregyháza, 1993; uő.: Muszka könyvtárosok hazánkban, 1711–1771. = Könyv és Könyvtár, 1925. pp. 47–62. (A Debreceni gr. Tisza István Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve)

⁵ Legfontosabb munkáihoz lásd: Tardy Lajos: A budai „orosz könyvtár” és az ürömi mauzóleum orosz leírói. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1965–1966. Bp., 1968. pp. 429–445; uő.: Balugyánszky Mihály. Bp., 1954; uő.: Históriai ínyencfalatok. Bp., 1989; uő.: Kaukázusi magyar tükrök. Bp., 1988; uő.: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1982; uő.: Orosz utazók Budán és Pesten. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. köt. Bp., 1971. pp. 202–209; uő. (szerk.): Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Bp., 1988.

⁶ Váradi-Sternberg János: Utak és találkozások. Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből. Uzsgorod, 1971; uő.: Utak, találkozások, emberek. Uzsgorod–Bp., 1974; uő.: Mir poezii i druzsbi. Issledovanyija v oblasztyi russzko–vengerszkij szvjazej. Uzsgorod, 1979; uő.: Századok öröksége. Tanulmányok az orosz–magyar kapcsolatokról. Bp.–Uzsgorod, 1981. Életútjáról és tudományos tevékenységéről lásd: Benda Kálmán: Váradi-Sternberg János búcsúztatása. = Századok, 1992. No. 5–6. pp. 692–694.

⁷ Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. Bp., 1995; uő.: Az orosz felvilágosodás. Bp., 1966; uő.: Az orosz felvilágosodott abszolutizmus kérdéséhez. In: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. T. 3. Bp., 1964. pp. 73–82; uő.: Az összehasonlító történetírás lehetőségei és korlátai. In: A komparatiztika kézikönyve. Szerk.: Fried István. Szeged, 1987. pp. 189–204; uő.: I. Péter. Bp., 1967. (Életek és korok.); uő.: Így élt Nagy Péter. Bp., 1974.

⁸ V. M. Isztrín: Putyesesztvije A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajsarova po szlavjanszkim zemljam v 1804 godu. Petrograd, 1915; uő.: Russzkije putyesesztvennyiki po szlavjanszkim zemljam v nacsale XIX veka. In: Zsurnal Minyisztversztva narodnovo prosvescsenijja. Novaja szerija, csaszty 41. Szankt-Petyerburg, 1912. No. 9. pp. 78–109.

⁹ N. I. Petrov: Avtobiograficeszkije zapiszki preoszvjascsonnovo Irinyeja Falkovszkovo. Csaszty I. (1762–1783). In: Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii, 1907. Knyiga VII. pp. 456–479.

¹⁰ A. P. Barszakov: Zsizny i trudi V. G. Barszkovo. Szankt-Petyerburg, 1885.

¹¹ N. I. Sztjelleckij: Protoijerej A. A. Szamborszkij. In: Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii. Kijev, 1896. pp. 182–202, 342–363, 486–526.

¹² P. P. Mitrofanov: Oppozicija reformam Joszifa II v Vengrii. Szankt-Petyerburg, 1905.

¹³ T. M. Iszlamo: Problemi isztorii Vengrii i ih resenyije v szovetszkij isztorieszkij nauke. Szotrudnyicsesztvo vengerszkij i szovetszkij isztorikov. Red.: Mucsi Ferenc. = Studia Historica, 1977. pp. 67–88; uő.: Ot „nacio hungarika” k vengerszkij nacji. In: U isztokov formirovanyija nacji v Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevrope. Otv. redaktor: A. Sz. Milnyikov. Moszkva, 1984; uő. – V. I. Frejbnzon: Perehod ot feodalizma k kapitalizmu v Zapadnoj, Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevrope. = Novaja i novejsaja isztorija, 1986. No. 1. Tofik Iszlamo írta Magyarország újkori történetének fejezeteit az orosz nyelvű akadémiai szintézisekben is: V. P. Susarin – T. M. Iszlamo – A. I. Puskas: Isztorija Vengrii. T. 1–3. Moszkva, 1971–1972; uők: Kratkaja isztorija Vengrii. Moszkva, 1991.

¹⁴ O. V. Havanova: Szootnosenyije religioznih i patriotyicseszkih ubezsgyenyij v vengerszkom obscsesztve v rannyeje novoje vremja. In: Religija i polityika. Ot antyicsnosztyi k epohe Prosvescsenijja. Otv. redaktor: Ju. J. Ivonyin. Szmolenszk, 1997; uő.: Miklós Forgács: strihi k portretu harizmatyicseszskovo lidera. In: Centralnaja Jevropa v novoje i novejsaje vremja. Otv. redaktor: A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1998; uő.: Isztoki vengerszkovo nacionalizma v polityicseszkoj kulture XVIII veka. = Voproszi isztorii, 1998. No. 6.; uő.: Vengerszkaja isztorieseszskaja nauka i goszudarsztvennaja polityika v mezsvojennij period: novij vzgljad na XVIII vek. In: Kulturnaja polityika v sztranah Centralnoj i Vosztocsnoj Jevropi, 1920–1950-je godi. Otv. redaktor: A. Sz.

Sztikalin. Moszkva, 1999; uő.: Proszvescsennije monarhi Jekatyerina II i Joszif II: Opit szoposztavlenyija. In: Vek Jekatyerini II: Rosszija i Balkani. Otv. redaktor: I. I. Lescsilovszkaja. Moszkva, 1998; uő.: Vengri i nyemci v konce XVIII veka: k voproszu szkladivanyija etnokulturnih sztereotypov. In: Szlavjanye i ih szoszegyi. Szrednyije veka – rannyeje novoje vremja. Moszkva, 1999; uő.: Nacija, otyecsasztvo, patriotizim v vengerszkoj polityicseszkoj kulture: dvizsenyije 1790 goda. Moszkva, 2000.

¹⁵ V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994.

¹⁶ Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története, 1733–1798. Sárospatak, 1963; B. Racsinszkij: Russzkije komisszari v Tokaje v XVIII veke. Po dokumentam Moszkovszkovo glavno arhiva Minisztjersztva inoszttrannih gyel. = Russzkij Vesztnyik, No. 119. (1875 szeptember) pp. 179–198; V. Molnár László: Tokaji borok a cárok asztalán. = Világtörténet, 1998. tavasz–nyár, pp. 37–44; uő.: Tokajszkije vina na carszkih sztolah. Danniye o vivoze tokajszkih vin v Rossziju v XVIII veke. In: Meszto Rosszii v Jevrope. The Place of Russia in Europe. Redaktor: Szvák Gyula. Bp., 1999. pp. 227–236; uő.: Orosz kolónia Tokaj-Hegyalján. = História, 1998. No. 5–6. pp. 41–43.

¹⁷ Kiss Miklós: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Marosvásárhely, 1909; Honfi József: A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben. = Hadtörténelmi Közlemények, 1968. No. 1. pp. 95–129; uő.: Obrazovanyije guszarsztva v russzkoj armii XVIII veka. In: Annales Scientiarum Universitatis Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae, t. 7. Bp., 1965. pp. 79–107; Tardy Lajos: Máriássy kuruc lovasaitól a magyar–grúz huszárezredig. In: Históriai inycsfalatok. Bp., 1989. pp. 80–90.

¹⁸ V. Molnár László: Az 1750–1815 közötti magyar–orosz kulturális kapcsolatok történetének historiográfiája. In: Szomszédaink között Kelet–Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., 1993. pp. 139–148.

¹⁹ Váradi-Sternberg János: Századok öröksége. Bp.–Uzsgorod, 1981. pp. 7–138.

²⁰ V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000. pp. 155–158.

²¹ W. M. Richter: Geschichte der Medizin in Russland. Bd. I–III. Moskau, 1813–1819.

²² Ja. Csisztovics: Isztorija pervih megycinszkih skol v Rosszii. Szankt-Petyerburg, 1883; uő.: Ocserki iz isztorii megycinszkih ucshrezgyenyij XVIII veka. Szankt-Petyerburg, 1883.

²³ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960; uők: Glavi iz isztorii russzko–vengerszkij medicinszkij szvjazej. Moszkva, 1976; Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Bp.–Piliscsaba, 1997. pp. 227–255.

²⁴ Tardy Lajos: Dr. Orlay János (1770–1829). = Orvostörténeti Közlemények, 13 (1959) pp. 89–159 (Különnyomat: Bp., 1959. 3–71.); uő.: Az első magyar „sub auspiciis” orvosdoktor (Reineggs Jakab). = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 6–7 (1957) pp. 166–211; uő.: Két magyarországi jövevény II. Heraklius fővárosában (Reineggs Jakab és Koháry János). In: Kaukázusi magyar tükrök. Bp., 1988. pp. 228–250.

²⁵ Szilvay Konstantin: Keresztury Ferenc (1735–1811). = Orvostörténeti Közlemények 21–22 (1961) pp. 54–103; uő.: Peken Keresztély és fia, Mátyás orvosi tevékenysége Oroszországban. = Orvosi Hetilap, 1960. pp. 1003–1005.

²⁶ V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815 gg.) Joskar-Ola, 1994. pp. 26–56; uő.: Vengerszkije vrasci v Rosszii (1750–1815 gg.). = Studia Slavica, t. 38. (1993) No. 3–4. pp. 271–309.

²⁷ Életéről és tudományos teljesítményéről részletesebben: Magyary-Kossa Gyula: Adatok Gyöngyössi Pál életéhez. = Orvosi Hetilap, 1938. pp. 839–841; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál orvos és filológus. = Orvosi Hetilap, 1964. No. 30.; uők: Gyöngyössi Pál archiater és Platon Levsin. = Orvostörténeti Közlemények 50 (1969) pp. 13–22; uők: Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave–Schüler. = Janus, 1964. pp. 151–159; uők: Fejezetek, pp. 41–57; uők: Glavi, pp. 59–80.

²⁸ V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, pp. 49–53.

²⁹ Uo. pp. 54–56.

³⁰ Kereszturi Ferenc orvosi és egyetemi tanári tevékenységét tárgyaló munkák: Király József: Kereszturi Ferenc. Adalékok a 18. századi magyar pszichológia történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis, Paedagogia et Psychologia (Szeged), 1956. pp. 83–91; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, pp. 86–102; uők: Glavi, pp. 119–142; Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből, pp. 233–239; V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, pp. 41–48; uő.: Vengerszkij ucsonij F. F. Kereszturi (1738–1811) v Moszkovszkom unyiversztjetye. = Vesztnyik MGU, szerija „Isztorija”, 1994. No. 6. pp. 61–68.

³¹ Orlay János oroszországi karrierjére vonatkozóan lásd: Tardy Lajos: Orlay János. = Orvostörténeti Közlemények 13 (1959) pp. 3–42; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, pp. 133–163; uők: Glavi, pp. 181–217; V. Molnár László: Adalékok Orlay János oroszországi tevékenységéhez. = Világtörténet, 2000. tavasz–nyár, pp. 73–81.

³² Koritáry György életútjának rövid leírását lásd: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, pp. 164–177; uők: Glavi, pp. 218–234; V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, p. 66.

³³ V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi, pp. 54–56.

³⁴ W. M. Richter id. műve I. köt. p. 373.

- ³⁵ Zékány János tevékenységéről: Takáts Sándor: A magyar múlt tarlójáról. Bp., é. n. pp. 369–379; Váradi-Sternberg János: Zakarpatyec Ivan Zejkan v okruzszenyji Petra I. In: Naukovi zbirnik Muzeju ukrainszkoj kulturi u Szvidniku, t. 14. Bratislava, 1986. pp. 33–49.
- ³⁶ F. I. Jankoviæ életművéről részletesebben: V. Molnár László: F. I. Jankoviæ és a délvidéki szerb iskolaügy. = Iskolakultúra, 1995. No. 15–17. pp. 98–109; uő.: Adalékok Theodor Jankoviæ oroszországi iskolaszervező tevékenységéhez. = Pedagógiai Szemle, 1984. No. 10. pp. 974–984; uő.: F. I. Jankoviæ – iskolareformer a felvilágosodás szellemében. In: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, pp. 69–98; uő.: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi, pp. 57–81; uő.: O gyejatyelnosztyi F. I. Jankovicsa po organizacii skol v Rosszii. = Studia Slavica, t. 37. (1991–1992) pp. 235–260.
- ³⁷ Tardy Lajos: Balugyánszki Mihály. Bp., 1954; uő.: A Balugyánszky-vita. = Századok, 1958. No. 1–4. pp. 348–363; J. M. Koszacevcszkaja: M. A. Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszityet pervoj csetvertyi XIX veka. Leningrad, 1971.
- ³⁸ V. M. Zverev: Pjotr Dmitrijevis Logyij. In: Bjulleteny sztyugyencseszkovo naucsnovo obscsesztva LGU. Vipuszk 2. Leningrad, 1959. pp. 28–42.
- ³⁹ T. Bajcura: Zakarpatszko–ukrainszkaja intyelligencija v Rosszii v pervoj polovinye XIX veka. Bratislava, 1971. pp. 49–52.
- ⁴⁰ Uo. pp. 32–33, 102–107.
- ⁴¹ Bél Mátyás oroszországi kapcsolataihoz lásd: Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. p. 143; Bél Mátyás levelezése. Sajtó alá rend.: Szelestei N. László. Bp., 1993. pp. 146–147, 154–157, 162–165., p. 212., pp. 214–215, 273–274, 275–277, 313–315.
- ⁴² Zetényi Endre: Hell Miksa csillagász. = Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1970. pp. 439–454; M. Zemplén Jolán: Hell Miksa, a XVIII. század nagy magyar csillagásza. = A Fizika Tanítása, 1970. pp. 123–125.
- ⁴³ Szénássy Barna: Segner András matematikai tevékenysége. = Acta Universitatis Debreceniensis VI/2. (1960) pp. 37–42.
- ⁴⁴ P. M. Hofer: Ignaz von Born. Leben, Leistung, Wertung. Wien, 1956; Szabadváry Ferenc – Szőkefalvi-Nagy Zoltán: A kémia története Magyarországon. Bp., 1970. pp. 155–170; Kosáry Domokos id. műve p. 262, 325., pp. 385–386., p. 432, 494, 541, 564, 567, 621., pp. 629–633., p. 636.
- ⁴⁵ Papp Ferenc: Kalmár György oroszországi kapcsolatairól. = Filológiai Közöny, 1958. No. 2. pp. 346–349; uő.: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. = Magyar Nyelv, 1980. No. 1. pp. 1–10.
- ⁴⁶ Németh Sámuel: Torkos József (1710–1791). = Soproni Szemle, 1942. No. 2. pp. 141–147; Szála Erzsébet: Sopron tudomány- és technikátörténetéből. Sopron, 1997. pp. 50–54.
- ⁴⁷ Csekey István: Hannulik János oroszországi kapcsolatai. = Filológiai Közöny, 1956. No. 4. pp. 460–469.
- ⁴⁸ Martinovics Ignác lemergi (1783–1791) egyetemi tanári működéséhez: Benda Kálmán: A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai I. Bp., 1957.
- ⁴⁹ Fenyő István: Fessler Oroszországban. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. pp. 720–722; Koszó János: Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. In: Német philológiai dolgozatok, XXX. Bp., 1915; P. Barton: Ignatius Aurelius Fessler. Wien–Köln–Graz, 1969.
- ⁵⁰ Kosáry Domokos id. műve p. 614.
- ⁵¹ Tessedik tervezetét a pavlovszki gazdasági mintaiskola felállítására vonatkozóan lásd: Tóth Lajos: Reformjavaslatok Tessedik Sámuel szentpétervári tervezetében. = Magyar Pedagógia, 1976. No. 3. A szarvasi tudós ugyancsak 1803. évi, a Szabad Gazdasági Társasághoz elküldött pályázatát közli: Tóth Lajos: Tessedik Sámuel (1742–1820). Szarvas, 1976. pp. 335–357.
- ⁵² Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő (Habsburg József nádor első felesége) és gyóntatópapa, Andrej Szamborszkij magyarországi tartózkodásáról legújabban: Hankó Ildikó – Kiszely István: A nádori kriptá. Szekszárd, 1990. pp. 32–67.
- ⁵³ Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam, 1784.
- ⁵⁴ Benyovszky Mór saját emlékiratai és útleírásai. Bp., 1888.
- ⁵⁵ Thewrewk M.: Franciscus Xaverius Kalataynak prépost báró Reviczky úrhoz Löwenbergből datált és küldött levele. = Tudományos Gyűjtemény, 1823. X. sz. pp. 27–36.
- ⁵⁶ Valentin Esterházy: Mémoires. Paris, 1905.
- ⁵⁷ Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Közreadta, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Tardy Lajos. Bp., 1988; V. Molnár László: Orosz utazók feljegyzései Magyarországról a 17. század végétől 1815-ig. = Hungarológia, 1999. No. 1–2. pp. 50–83.
- ⁵⁸ Váradi-Sternberg János: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. In: Utak és találkozások. Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből. Uzsgorod, 1971. pp. 43–56; V. Molnár László: Orosz könyvek és diákok a 18. századi Magyarországon. In: Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Bp., 1996. pp. 121–135; uő.: Russzkije putyesesztvennyiki, knyigi i ucsenyiki v Vengrii (1750–1815). = Studia Slavica, t. 37. (1994) pp. 163–202.

⁵⁹ Tardy Lajos: Magyarországi útiélmények és magyar irodalmi vonatkozások a XIX. század első negyedében megjelent orosz kiadványokban. In: Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. köt. Szerk.: Kemény G. Gábor. Bp., 1961. pp. 121–146.

⁶⁰ Bor Kálmán: Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban, 1780–1824. In: Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. köt. Szerk.: Kemény G. Gábor. Bp., 1961. pp. 86–120.

⁶¹ V. Molnár László: Az orosz kultúra magyar sajtóviszhangja a 18–19. század fordulóján (1780–1815). In: Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Bp., 1996. pp. 136–162; uő.: Eho russzkoj kulturi v vengerszkoj pressze na rubezse XVIII–XIX vekov (1780–1815). = Studia Slavica, t. 42. (1997) No. 1–2. pp. 69–88.

⁶² V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, p. 9.